

टिप्पणी

काठमाडौंको एफ.एम. रेडियोमा नेपाल भाषा

बसन्त महर्जन

नेपालका प्रमुख भाषाहरूमध्ये नेपालभाषा पनि एउटा हो। डा. कमल प्रकाश मल्लका अनुसार नेवारहरू जति पुराना छन् नेपालभाषा पनि त्यत्तिकै पुरानो हो। काठमाडौं उपत्यका मानव बसोवास योग्य भएदेखि यहीं रहँदैवस्दै आएका वासिन्दाहरू नै वर्तमान नेवारहरूका पूर्खा हुन् र उनीहरूको मातृभाषाले कालान्तरमा राज्यभाषाको रूपमा मान्यता पाएर 'नेपालभाषा' को नामबाट चिनिन थालेको हो। नेपालभाषालाई भाषा विद्हरू चीन-तिब्बत परिवारको तिब्बत बर्मेली हाँगाको तिब्बत-हिमालय परिवारअन्तर्गतको भाषाका रूपमा लिन्छन्।

इतिहासका आरोह-अवरोहहरूसँगसँगै नेपालभाषाको विकास र विस्तारमा पनि उतार चढाव आएको पाइन्छ। लिच्छविकालीन शिलालेखहरूमा प्रयुक्त भाषा संस्कृत भएपनि त्यहाँ प्रयुक्त थुप्रै संज्ञावाचक शब्दहरू गैर संस्कृतबाट लिइएको भन्ने इतिहासकार धनवज्र बज्राचार्यको राय छ। तर डा. मल्ल भने ती शब्दहरू तत्कालिन समाजको जनजिब्रोमा भिजेका शब्दहरू हुन् भन्छन् र आफू ती शब्दहरू नेपालभाषाबाट आएका निष्कर्षमा पुगेको बताउँछन्। ती शब्दहरू हालको नेपालभाषाका शब्दहरूसँग मिल्दाजुल्दा भएकाले र भाषा नभई शब्द नहुने भएकाले नेपालभाषाको विकास उतिवेला नै भइसकेको हुनुपर्ने देखिन्छ। राजकीय शिलापत्रहरूमा जनताको भाषाले सम्पूर्ण रूपमा स्थान नपाएको मात्र हो। त्यसपछि मल्ल कालमा नेपालभाषा वाङ्मयको राम्रो विकास भएको थियो र यसले राजकीय मान्यता समेत पाएको थियो। त्यतिवेला स्वयं राजाहरू नै नेपालभाषामा गीत र नाटकको रचना गर्थे भने व्यवहारिक जीवनका लेखोटहरूमा पनि नेपालभाषा कै प्रयोग हुन्थ्यो। त्यही क्रम बढ्दै गएर वर्तमान अवस्थामा यस भाषाको प्रयोग अत्याधुनिक विद्युतीय संचार माध्यमहरूमा समेत हुन पुगेको छ। यस सन्दर्भमा फ्रिक्वेन्सी मोड्युलेसन (एफ.एम.) प्रविधिको रेडियोमा नेपालभाषाको प्रयोग पनि पर्दछ। यस लेखमा एफ.एम. रेडियोमा नेपालभाषाका कार्यक्रमहरू प्रसारण पछि देखा परेका परिवर्तनहरू र यसको दिशा निर्देशवारे चर्चा गरिन्छ।

रेडियो प्रसारण प्रणालीका अनेक प्रविधिमध्ये एफ.एम. पनि एक हो। यसको प्रसारण स्थानीय स्तरमा हुनुका साथसाथै सस्तो र सजिलो पनि भएकाले यो प्रविधि

भाषिक, सांस्कृतिक विविधता भएको मुलुकमा रेडियो प्रसारणका सर्वोत्कृष्ट विकल्पको रूपमा लिइन्छ। तर सार्वजनिक प्रसारणको क्षेत्रमा १९५० देखि नै प्रयोगमा आएको यो प्रविधि नेपाल भित्रिन ठ्याम्मै छयालीस वर्ष लाग्यो। श्री ५ को सरकारले राष्ट्रिय संचार नीति २०४९ र राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ लाई लागू गरिसकेपछि नेपालमा एफ.एम. रेडियोको संभाव्यताको ढोका खुलेता पनि नेपालमा एफ.एम. रेडियो स्टेशन स्थापना गर्न अनुमति दिनु हुन्छ वा हुन्न भन्ने अध्ययनका लागि त्यस पछि पनि पटक पटक कार्यदलहरूको गठन भएको थियो। अन्ततः कार्यदलका संयोजक सूचना तथा संचार सहयक मन्त्री रामचन्द्र कुशवाहाले 'हुन्छ' भनी सिफारिस गरिसकेपछि बल्लबल्ल २०५२ साल कात्तिक ३० गते रेडियो नेपाल एम.एम. काठमाडौंको परीक्षण प्रसारणको उद्घाटन भयो र कुशवाहा कार्यदल यस क्रमको अन्तिम कार्यदल हुन पुग्यो।

रेडियो नेपालबाट एम.एम. रेडियोको विधिवत प्रसारण २०५२ पुस १५ गतेदेखि भएको थियो भने त्यसको भोलिपल्टदेखि एफ.एम. काठमाडौंको समयलाई निजी व्यवसायिक क्षेत्रमा बेच्ने काम भयो। सर्वप्रथम त्यसरी समय खरीद गर्ने कार्य क्लासिक एफ.एम. टाइमबाट भयो भने २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि अरूण मल्ल र आर.के. मानन्धरको संयुक्त प्रयासमा दिउँसो ४ देखि ५ बजेसम्मको समय खरीद गरी इमेज एफ.एम. को प्रसारण प्रारम्भ भयो। इमेज एफ.एम.ले उक्त अपरान्ह एक घण्टाको प्रसारण अवधिभित्रको १५ मिनेट (४:४५ देखि ५ बजेसम्म) नेपालभाषामा प्रसारण गर्न छुट्यायो। यही प्रसारण नै एफ.एम. मा नेपालभाषामा प्रसारणको श्री गणेश हो।

एकातर्फ एफ.एम. काठमाडौंसंग समय खरीद गर्ने लहरै चलेको थियो भने त्यसको संगसंगै ती निजी क्षेत्रहरूले नेपालभाषालाई पनि स्थान दिने क्रमलाई अगाडि बढाए। उदाहरणका लागि एफ.एम. काठमाडौंबाट समय खरीद गरी २०५२ चैत २० गते प्रसारण आरम्भ गर्ने अर्को निजी क्षेत्रको हिट्स एफ.एम.ले आकलनभुक्कल एउटा दुईटा नेपालभाषाका गीतहरू प्रसारण गर्दै पछि पाक्षिक रूपमा 'नेवा: पप' नामबाट कार्यक्रम नै प्रसारण गर्‍यो। त्यस्तै २०५३ सालको चैत मसान्तदेखि नीर शाहको स्वामित्वमा रहेको साङ्गिला च्यानलले बेलुका १० बजेपछाडि १२ बजेसम्मको समय खरीद गरी गुड नाइट एफ.एम. को प्रसारण प्रारम्भ गरेको थियो। त्यही गुडनाइट एफ.एम. संग पुनः समय खरीद गरी राज स्यस्य; पवित्र कसा; नरेशमान शाक्य र निर्मल बज्राचार्यजस्ता उत्साही युवाहरूको संयुक्त पहलमा 'नेपालभाषा ज्याभवः' नामबाट २०५४ भदौ १ गतेदेखि राति ११:२० देखि १२ बजेसम्म नेपालभाषामा कार्यक्रम प्रसारण भयो। यो नेपालभाषा ज्याभवः को प्रसारण अवधि बढ्दै गएर २ घण्टा (१० देखि १२ बजेसम्म) पनि पुग्यो। तर २०५५ कात्तिक २५ गतेबाट अचानक बन्द हुन पुग्यो। अनि त्यही समूहले राज स्यस्यको प्रबन्ध निर्देशकत्वमा ज्वजलपा प्राइभेट

लिमिटेड दर्ता गरी एफ.एम. काठमाडौंसित सोभै समय खरीद गरी मंसिर १ गतेदेखि 'एफ.एम. स्वनिगः सच्छि' नामले नेपालभाषामा कार्यक्रम प्रसारण शुरू गर्‍यो। बेलुका ९ बजेदेखि एक घण्टाको समय प्रसारण हुने यो कार्यक्रमको चैत १ गतेदेखि समयावधि बढेर राति १२ बजेसम्म गरी ३ घण्टा पुग्यो। २०५६ पुष १६ गतेदेखि त्यसमा कटौती गरी उक्त नेपालभाषा कार्यक्रम बेलुका १० देखि १२ बजेसम्म मात्र प्रसारण हुन थाल्यो। तर हाल यसै समूहले उक्त रेडियो स्टेशन छाडी के.ए.टि.एच. ९७.९ एफ.एम. रेडियो स्टेशनसँग समय खरीद गरी बेलुका ९ बजेदेखि १२ बजेसम्म कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आइरहेको छ।

एफ.एम. रेडियो स्टेशनमा रेडियो नेपालको एकाधिकारलाई तोडेर सामुदायिक क्षेत्र र निजीक्षेत्रको हातसम्म पुगेपछि नेपालभाषाका कार्यक्रमहरूले व्यापकता पाउने अवसरहरू बढ्दै गयो। संचार मन्त्रालयबाट २०५४ जेठ ५ गते अनुमति प्राप्त गरी नेपाल वातावरण पत्रकार समूहले १०२.४ मेगाहर्जमा देशको दोस्रो एफ.एम. स्टेशनको कार्यक्रम प्रसार गर्न थाल्यो जसको नाउँ रेडियो सगरमाथा राखियो। असार १२ गतेदेखि विधिवत दैनिक प्रसारण भएको यो स्टेशनले २०५६ कात्तिक २३ गते मंगलवारदेखि नेपालभाषालाई पनि ठाउँ दियो। शुरूमा नेपाल भाषामा एक घण्टा कार्यक्रमहरू गरेता पनि हाल यो साप्ताहिक कार्यक्रमको रूपमा केही समय भरेर हाल पुनः दैनिक एक घण्टा विभिन्न कार्यक्रम र साँभ ५ मिनेटको समाचार प्रसारण हुन थालेको छ। त्यस्तै व्यावसायिक क्षेत्रको प्रथम एफ.एम. स्टेशन कान्तिपुर एफ.एम. प्राइभेट लिमिटेडले २०५५ भदौ २० गतेदेखि परीक्षण प्रसारण प्रारम्भ गरी असोज २८ गतेदेखि विधिवत प्रसारण प्रारम्भ गर्‍यो। यसले पनि हाल "नेपाः" नामबाट ९६.१ मेगाहर्जमा सोमवार, बुधवार र शुक्रवार गरी तीन दिन साँभ ६-७ बजे सम्म नेपाल भाषामा कार्यक्रम दिन्छ, जसको सञ्चालन प्रभात रिमालले गर्दै आउनु भएको छ। काठमाडौं महानगरपालिकाले पनि छुट्टै स्टेशन खडा गरी परीक्षण प्रसारण (२०५५ कात्तिक) देखि नै नेपालभाषालाई ठाउँ दिँदै आएको छ। सोही वर्ष असोज १ गतेदेखि विधिवत प्रसारण शुरू गरेको यो स्टेशनबाट हाल विहान बेलुका गरी दैनिक २ घण्टा १०६.२ मेगाहर्जमा नेपालभाषाको कार्यक्रम प्रसारण भइरहेको छ। यसरी नै अर्को निजी क्षेत्रको स्वामित्वमा रहेको के.ए.टी.एच्. ९७.९ एफ.एम. स्टेशनले पनि २०५५ पौष २३ गतेदेखि विधिवत प्रसारण शुरू देखि नै नेपालभाषालाई स्थान दिँदै आइरहेको छ।

एफ.एम. रेडियोमा नेपाल भाषाको प्रवेशले केही रेकर्डहरू पनि कायम गर्न सफल भएको छ। नेपालका एफ.एम. कार्यक्रमहरूलाई इन्टरनेटमा पठाउने कार्य सर्वप्रथम ज्वजलपा प्रा.लि.को 'स्वनिगः सच्छि' बाट भएको थियो। यसबाट देशभित्र विभिन्न ठाउँमा रहेका र देश बाहिर बसोवास गरिरहेका नेवारहरूलाई समेत आवश्यक जानकारी र मनोरञ्जन पुऱ्याउने कार्य भयो।

परिवर्तन गर्दै/परिवर्तन हुँदै

समस्त नेवार समुदायमा नभए पनि उपत्यकाका केही नेवारलाई नेपालभाषामा प्रसारण हुने एम.एम. कार्यक्रमहरूले केही उत्साहित र अलिकति आन्दोलित पारेका छन्। यिनले नेवारहरूलाई उनीहरूको मातृभाषामा मनोरंजन पनि दिँदै आएका छन् र आफूलाई यस क्षेत्रमा टिकाइराख्न सफल भएका छन्। एफ.एम. हरूले नेवार समुदायमा केही प्रभाव छाडेका छन्, विकास वा परिवर्तन ल्याएका छन् र आफू पनि यथास्थितिवादी नभई परिवर्तन हुँदै आइरहेका छन्।

नेपालभाषाका एफ.एम. कार्यक्रमहरू शुरूमा उति प्रभावकारी थिएनन्। कमजोर प्रस्तुतीकरणका कारण सन्देशहरूमा कृतिमता भल्किन्थ्यो तिनले श्रोतालाई आकर्षित पार्न सक्दैनथे। आजको परिप्रेक्षमा कोरा सन्देशहरू प्रभावकारी नहुने रहेछन् भन्ने कुरा सञ्चालकहरूले चाँडै नै अनुभव गरे। यी एफ.एम. कार्यक्रमहरूमा आएको परिवर्तनले पनि यो पुष्टि गर्दछ। शुरूमा हाम्रो भाषासाहित्य हाम्रो संस्कृति यस्तो छ उस्तो छ भनेर गुणगान गाउने र 'नछाडौं, माया गरौं' भन्ने जस्ता सन्देशहरू मात्र प्रसारण गरिन्थ्यो। यस्ता गुणगान र सन्देशहरू वर्षौं अधिदेखि पत्रपत्रिकामा पढ्दै र सभा सम्मेलनमा माइकबाट सुन्दै आइरहेका नेवारहरू त्यति बेला भर्खर भर्खर मात्र प्रसारणमा आएको एफ.एम. का कार्यक्रमहरूमा पनि सुन्न वाध्य भए। रमाइलो कुरा त के भयो भने श्रोताहरूले त्यो वाध्यतालाई पनि धैर्यका साथ स्वीकार गरे। एफ.एम.का ती सन्देशहरूले भाषा आन्दोलनमा लागेका भाषाप्रेमीहरूलाई त बल दिए तर तिनले कुनै व्यवहारिक उपलब्धी हासिल गर्ने तर्फ जनसमुदायलाई सहयोग गर्न भने सकेनन्। शुरूको त्यो प्रवृत्तिमा अलि हेरफेर नल्याएको भए श्रोताहरूले वाक्क भएर सेटमा आफ्नो नेपालभाषाका कार्यक्रमहरू 'ट्यून्' गर्न छाड्ने संभावना धेरै थियो। २०१७ सालदेखि रेडियो नेपालमा प्रसारण शुरू भएको 'जीवन दबू'ले आफूलाई परिमार्जन गर्न नसक्दा २०२९ सालतिर उक्त कार्यक्रमदेखि नै श्रोताहरूमा वितृष्णा जागेको र अन्त्यमा कार्यक्रम प्रसारण बन्द हुँदा पनि त्यति धेरै प्रतिक्रिया नआएकोबाट श्रोताको सम्बेदनशीलता र पारखीपन बुझ्न सकिन्छ। २०५४ असार १ देखि त्यो कार्यक्रम रेडियो नेपालमा फेरि बज्नु थालेको छ तर उही पुरानो शैली र पुरानै खालको सामग्री पस्केर 'खाए खा नखाए घिच' भन्ने प्रवृत्ति त्याग्न नसक्दा हाल पनि यसले नेवारहरूको ठूलो जमातलाई आकर्षित पार्न सकेको छैन।

तर एफ.एम. कार्यक्रमहरूले भने आफ्ना निश्चित श्रोताहरूको जमात तयार पारिसकेको छ। अन्य कार्यक्रमहरूको प्रतिस्पर्धामा जानका लागि नेपालभाषाका कार्यक्रमहरूले पनि अन्तवार्ता, फोन मार्फत श्रोत व्यक्तिसित प्रत्यक्ष कुराकानी ख्याल ठट्टा, मनोरंजनका अन्य कुराहरू, गीतसंगीत, समाचार आदि प्रसारण गर्न थालेका छन्। शुरूमा सन्देशमा बढी जोड दिने तर भाषाशैली र प्रस्तुतीकरणमा ध्यान नदिने नेपालभाषाका कार्यक्रम प्रस्तोताहरूले आजभोलि तिनै सन्देशहरूलाई पनि चास्नीमा

घोले जस्तै मिठो पारेर पस्कन सिकिसकेका छन् र त्यो प्रभावकारी पनि भइरहेको छ।

नेपाल भाषाका एफ.एम. प्रसारणहरूको भाषा, शैली, प्रस्तुतीकरण आदिको स्तर अझै सुधार्नु पर्ने टड्कारो आवश्यकता हुँदाहुँदै पनि यसको उल्लेखनीय पक्ष के हो भने, यी कार्यक्रमहरू छाडा छैनन्। कार्यक्रमहरू अंग्रेजी र हिन्दीको प्रभावबाट पूर्ण रूपले मुक्त छन्। कुनै बेला नेपालभाषाका कार्यक्रमहरूले देशका अन्य समुदाय मगर, तामाङ, गुरुङ, लिम्बू, राई, आदिको पनि गीत प्रसारण गरेर एउटा राम्रो अभ्यास थालेका थिए। एफ.एम. हरूले केटा र केटी मिलाइदिने लमीको काम गरे, सिर्जनात्मकता तिर लागेनन्, व्यक्तिगत स्तरमा ओर्लेर निकै सतही कुराहरूमा सीमित भए भन्ने खालका आलोचनाहरूबाट नेपाल भाषाका प्रसारणहरू पूर्णतः मुक्त हुनु यिनको विशेषता नै मान्नु पर्दछ। यदि नेपालभाषाका कार्यक्रमहरूले आफ्नो यो विशेषतालाई कायम राख्न सकेनन् भने यिनीहरूले हालका श्रोताहरूलाई आश्चर्यजनक रूपले गुमाउनु पर्ने हुन्छ।

नेवार समुदायमा एफ.एम. को प्रभाव

विश्वमा विकास भएका साना ठूला प्रविधिहरू ढिलो चाँडो नेपालमा भित्रिएकै छन्। जसरी त्यसले अन्य समुदायलाई प्रभावमा पार्छन् त्यसरी नै यहाँका नेवारहरूलाई पनि प्रभावमा पार्दै आइरहेका छन्। आफ्नै मौलिक लिपिहरू छाँदाछँदै पनि समय र परिस्थितिका कारण तिनको प्रचलन घट्दै जानु त्यसको एउटा उदाहरण हो। मुद्रणको समस्याका कारण पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यले देवनागरी लिपिमा नेपालभाषामा सन् १९०९ मा "एक विंशति प्रज्ञापारमिता" र सन् १९१३ मा बुद्ध जीवनी सम्बन्धी 'ललित विस्तर' ग्रन्थ लगायतका पुस्तकहरू प्रकाशित गरी जनमानसमा यो भाषालाई अद्यावधिक गरिदिए। यसको प्रकाशनपछि नेपालभाषा क्षेत्रमा एक प्रकारको हलचल भएको थियो। देवनागरी लिपिमा नेपालभाषाको प्रयोगको दीर्घकालीन प्रभाव स्पष्ट रूपमा आजभोलि देख्न सकिन्छ। यस्ता प्रयोगका प्रभावहरू अन्य क्षेत्रमा पनि हुँदै आइरहेको देखिन्छ। प्रकाशनको क्षेत्रमा नेपालभाषामा पनि व्यवसायिकताको संभावना छ भन्ने कुरा कुनै समय कल्पना भन्दा परको कुरा थियो। तर नेपालकै पहिलो सन्ध्याकालिन दैनिक पत्रिकाको रूपमा नेपाल भाषामा 'विश्वभूमि' को प्रकाशन भयो र यसले त्यो सोचाइमा ठूलो परिवर्तन ल्याइदियो। नेपाल भाषामा यस अघि पनि समाचारमूलक पत्रिकाहरू प्रकाशित भएका थिए। तिनीहरूले पनि आफ्नो समुदायलाई योगदान दिएका थिए। तर विश्वभूमिको प्रकाशनले कोरा साहित्यिक र धार्मिक प्रकाशनबाट नेपालभाषालाई मुक्त गरी सर्वसाधारण समेतलाई समेट्ने जमर्को भयो। हिजो साहित्यिक पत्रिका किनिदिनुहोस् भन्दा 'पढ्ने बानी छैन' भनी किन्न हिचकिचाउनेहरू पनि समाचारका लागि खोजी खोजी विश्वभूमि पढ्न थाले। अझ भाषा बुझ्छु, बोल्छु पनि तर पढ्न आउँदैन भन्ने जमातलाई यसले स्वातै

घटाइदियो। विश्वभूमिले दैनिक बोलचालको भाषालाई नै प्रमुखता दिएको हुनाले पढ्न आउँदैन भन्न नमिल्ने स्थिति बन्यो। यसले साहित्यिक, सांस्कृतिक लगायतका अन्य प्रकाशनहरूमा समेत सकारात्मक प्रभाव पर्न गएको छ। फलतः 'विश्वभूमि' पछि अन्य पत्रपत्रिकाहरू पनि ठूलो उत्साहका साथ देखा परे।

तैपनि विश्वभूमि लगायत नेपाल भाषाका अन्य प्रकाशनले समस्त नेवार समुदायलाई समेट्न सकेका छैनन्। यी समाचारमूलक प्रकाशनहरूमा राजनीतिक समाचार र सामग्रीको बाहुल्य छ। राजनीतिक दाउपेच, भ्रष्टाचार आदि सम्बेदनशील कुरा भए पनि यी विषयवस्तुहरू सबैका लागि रूचिकर भने छैनन्। अझ भन्ने हो भने पत्रपत्रिकाले सीमित क्षेत्रलाई मात्र ओगटेको छ र त्यसमा पनि पत्रपत्रिका पढ्ने बानी संस्कृतिको रूपमा स्थापना भइनसकेको अवस्थामा रेडियो र टेलिभिजन जस्ता संचार माध्यमको महत्व बढी हुन्छ। स्थानीय स्तरमा भए पनि एफ.एम. हरूको स्थापनापछि नेपालभाषाले पनि प्रसारणको अवसर पाउँदा नेवार समुदायमा देख्न सकिने गरी परिवर्तनका रेखाहरू कोरिएको छ।

एफ.एम. रेडियोहरूमा नेपालभाषाका कार्यक्रमहरू प्रसारण हुनु भनेको लामो समयदेखिको भाषा आन्दोलनले एउटा ठूलो फड्को मार्नु हो। मल्लकालमा राजभाषा, राष्ट्र भाषा र सम्पर्क भाषाको रूपमा रहेको यो भाषा शाह कालको प्रारम्भताका पनि सम्पर्क भाषाकै रूपमा थियो। राजा प्रतापसिंह शाहको शासन कालमा तिब्बत र नेपालबीच भएको सन्धिपत्र नेपालभाषामै लेखिएको थियो। पृथ्वीनारायण शाह, प्रतापसिंह शाह, रणबहादुर शाह, राजेन्द्र विक्रम शाह जस्ता शाहवंशका राजाहरूले पनि काव्य रचना गर्नु पर्दा यही भाषा प्रयोग गर्दथे। मल्लकालका मल्लराजाहरूले यस भाषामा विभिन्न नाटक र गीत रचना गरेका प्रसङ्गहरू हाम्रासामु छन्। तर जंगबहादुरले शासनको बागडोर हत्यापछि भने यस भाषाको अवनत शुरू भयो। अड्डाअदालतमा नेपालभाषाबाट लेखिएका कुनै पनि लिखतले आधिकारिक मान्यता नपाउने ऐन नै बनेपछि यस भाषाको आकासमा कालो बादल मडारिनु त स्वाभाविक नै थियो। नेपालभाषामा कविता लेखेकै कारणले कति कविहरूलाई बयान लिइयो र जेल सजाय समेत भयो। तर शासकवर्गको यो अत्याचारबाट विचलित नभई नेवार विद्वानहरू साहित्य सिर्जना लगायत अन्य गतिविधिमा लागि नै रहे। जसमध्ये निष्ठाानन्द बज्राचार्य, सिद्धिदास अमात्य, जगतसुन्दर मल्ल र योगवीर सिंहको योगदान यस क्षेत्रमा महत्वपूर्ण मानिन्छ। उनीहरूको योगदानको कदर गर्दै अहिले यी चारजनालाई 'चार खम्बा' का रूपमा सम्मानित गरिन्छ। यिनीहरूपछि नेपालभाषा पत्रकारिताका पिता भनिनु पर्ने धर्मादित्य धर्माचार्य, चित्तधर हृदय, प्रेमबहादुर कंसा आदि व्यक्तित्वहरूले भाषा आन्दोलनका विभिन्न गतिविधि अगाडि बढाउँदै लगे।

यो भाषा आन्दोलन कुनै पूर्व तयारी र औपचारिकता पुन्याएर अघि बढेको नभएर जनस्तरमा स्वतःस्फूर्त रूपमा देखा परेको थियो जुन आन्दोलन अद्यापि चालू

छ। यसको कुनै नेतृत्व पनि छैन। राणाकाल समाप्त हुनु, अप्रजातान्त्रिक निर्दलीय पंचायती व्यवस्था ढल्नु जस्ता ऐतिहासिक घटनाहरू घट्टा पनि भाषा आन्दोलनले सफलता प्राप्त गरेको अनुभव यस क्षेत्रमा लागेकाहरूलाई नहुनु आफैमा विडम्बनापूर्ण छ। यसमा पहिलो कारकको रूपमा राज्यका नीति नियम र व्यवहार स्पष्ट नहुनु हो भने दोस्रो नेवारहरू आफै पनि थकित र अचेत देखिनु हो। राज्यको भन्दा सम्बन्धित समुदायकै कमीकमजोरीहरू बढी भयो भने त्यहाँ कसैले केही गर्न नसक्ने स्थिति आउँछ। यो भाषाको प्रचलन दैनिक जीवनका धेरै क्षेत्रमा निरूत्साहित वातावरणको सिर्जना गरिदिँदा घर घरमा पनि नेपालभाषाको प्रचलन घट्टै गयो। यस्तो प्रवृत्तिलाई रोक्न भाषाआन्दोलनमा लागेका भाषाप्रेमीहरूले प्रयत्न नगरेका भने होइनन् तर प्रकृत्या दोषपूर्ण देखियो। तिनीहरूमा भावुकता अत्यधिक थियो। जेजस्तो भए पनि आफ्नो भाषा छाड्नु हुँदैन भन्ने आदर्श अपनाउन यिनीहरू जोड दिन्थे। भाषिक अधिकारबाट वंचित हुनु परेकाले त्यसको विरोध गर्न क्रान्तिकारी नै हुनु पर्ने आग्रह तिनीहरूको थियो। यो आग्रह बढी भावुक थियो जुन सर्वसाधारणको लागि व्यावहारिक थिएन। भाषाका लागि ध्यान दिए पनि त्यो साहित्यिक क्षेत्रमा नै सीमित थियो। विचारको अभिव्यक्ति साहित्यबाट मात्रै हुन थाल्दा सम्प्रेषणमा कठिनाई आउनु स्वाभाविक नै हो।

साहित्यको महत्व वा भूमिका जतिसुकै उच्च भए पनि सर्वसाधारणको लागि 'बोधगम्य' नहुने र सीमित जमातमा मात्रै पहुँच हुने तीतो सत्य विश्वभरी देख्न पाइन्छ। भाषा आन्दोलनमा लागेका अग्रजहरू सीमित हुनु र त्यसको वीडो थाम्नेहरूमा बहुआयामिक दृष्टिकोणको अभाव हुनु जस्ता कमजोरीका कारण आन्दोलनले सही गति पाउन सकिरहेको थिएन। 'भाषा भनेर हामी जति लाग्यौं त्यति नै निराशपूर्ण स्थिति देखा परिराख्नु अझ विडम्बनाको कुरा हो' भन्ने कवि दुर्गालाल श्रेष्ठको स्वीकारोक्तिले माथिका कुराहरूलाई अझ स्पष्ट पार्दछ। भाषाकै क्षेत्रमा पनि जनताको आवश्यकता आन्दोलनकारीहरूले बुझ्न सकेनन् वा तर्कको बलले आफूलाई उँचो राख्ने प्रवृत्तिलाई छाड्न सकेनन्। कैयन नयाँ कुरा आए तर पंचायती कालमा समेत संभव भएको चलचित्र निर्माण कार्य अघि बढेन। प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पछि एउटा अर्को चलचित्रको निर्माण भयो तर त्यसले निरन्तरता पाएन। भाषा क्षेत्रमा लागेकाहरूको ध्यान यतातिर गएको भए वा व्यवस्थापन मिलाइदिने काम मात्रै भइदिएको भए पनि सकारात्मक वातावरणको संकेत मिल्थ्यो। तर यो अभाव र कहिली लाग्दो स्थितिलाई नीति निर्माताहरूको विरोध गर्ने हतियारका रूपमा मात्र प्रयोग भयो। वास्तवमा भाषा विकास भएमा विरोध गर्ने एउटा साधन गुम्ने डर यसका नेताहरूमा रहेछ कि जस्तो देखियो। समग्रमा भन्नु पर्दा भएको अधिकारको प्रयोग समेत गर्न नसक्नु वा नसोच्नु सबैभन्दा ठूलो दोष वा भूल हो।

नेपालमा एफ.एम. रेडियोको प्रसारण सेवा आरम्भ भएपछि युवा पुस्तामा एउटा जमात नै तयार हुन गयो जसलाई 'एफ.एम. जेनेरेशन' समेत भनियो। एफ.एम. प्रसारणपछि तुरून्तै यसका नकारात्मक असरहरू देखापर्न थाले। नेपालभाषामा पनि प्रसारण भएपछि त्यस्तो असर नेवार युवाहरूमा पनि पर्ने पो हो कि भन्ने सन्देह उत्पन्न भयो। तर नेपाल भाषाका कार्यक्रमहरूले त्यस्तो स्थिति उत्पन्न गर्न दिएनन्। तिनले युवा जमात वा श्रोतावर्गलाई शिक्षा दिने तर्फ ध्यान दिए। सर्वप्रथम त आफ्नो भाषामा पनि एफ.एम. मा कार्यक्रमहरू प्रसारण हुँदा नेवारहरू उत्साहित भए र आनन्दको अनुभव गरे। भाषा छाड्नेछाड्ने स्थितिमा पुगेकाहरूलाई यो भाषा बोल्न प्रोत्साहन मिल्यो। यो भाषा कस्तो हुँदो रहेछ भन्ने थाहा नहुने गैर नेवारहरूलाई पनि यसको परिचय दिने काम भयो। पूर्णरूपमा भाषा छाडिसकेका नेवार र गैर नेवारले यो भाषा सिक्ने अवसर धेरै मात्रामा पाउन थाले। यिनीहरूलाई भाषाको सामान्य जानकारी राख्न गान्धो थिएन अर्थात् स्थानीय साथीभाईसँग हेलमेल भएकाहरूले तुरून्तै सिके। विभिन्न कुराको जानकारी यसै भाषाबाट दिएर यस भाषामा पनि सम्प्रेषणको पूर्ण क्षमता छ भन्ने कुरा एफ.एम. ले दर्शायो। अर्को एउटा उल्लेखनीय पक्ष के भयो भने एफ.एम.ले वर्षौं अघि देखि चल्दै आइरहेको भाषा आन्दोलन र नेवार समुदायबीच हुने गतिविधिका वारेमा सुसूचित गराउन थाल्यो।

एफ.एम. प्रसारणले नेवार समुदाय वा नेपालभाषाको सांगीतिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पऱ्यो। प्रत्येक कार्यक्रममा गीत बजाई मनोरञ्जन दिँदा धेरैको आकर्षण नयाँ नयाँ गीततर्फ भयो र गीत सांगीतिको सिर्जनामा प्रतिस्पर्धा बढ्यो। विगत केही वर्षहरूमा नेपाल भाषाको सांगीतिक क्षेत्र गुणात्मक संख्यात्मक दुवै रूपमा बढेको देखिन्छ। एफ.एम. आउनु अघि र पछिको अनुभव सुनाउँदै एक गायक तथा एल्वम उत्पादकले पहिला आफ्नो क्यासेट विकाउन धेरै वर्ष लागेको र धेरै श्रोताको माझमा पुग्न नसकेको बताए। तर अब एफ.एम. र नेपालभाषाका गीतहरू सुन्ने प्रवृत्ति बढेकोले बजारमा नयाँ एल्वम धमाधम बिक्रम थालेका छन्। एक दशक अघिसम्म नेपाल भाषाका गीति एल्वमहरू मुस्किलले वर्षमा २-३ वटा निस्कन्थे भने अब त्यो संख्या बढेर ३०-३५ सम्म पुगेको छ। नेपाल भाषामा गीतकारहरू त पहिलदेखि नै थिए तर अब एफ.एम.ले गर्दा नयाँ नयाँ गीतकारहरू देखा पर्न थालेका छन्।

नेवारहरू चाड पर्व र संस्कृतिका लागि प्रसिद्ध छन्। तर यो समुदायमा कतिपय चाडपर्व र संस्कृतिका सम्बन्धमा भ्रम र अनभिज्ञता नरहेको होइन। फलतः कतिपय सांस्कृतिक कुराहरू प्रचलनबाट ओभ्रेलमा पर्दै गइराखेका छन्। जसमध्ये 'त्यःछिं त्यः' माग्ने प्रचलन पनि हो। यःमहिं पुन्डि वा धान्य पूर्णिमाका दिन नेवारहरू घरघरमा 'यःमहिं' बनाएर खान्छन्। कृषिमा लागेकाहरू नयाँ धान भित्र्याएर त्यसबाट यःमहिं बनाई धानको भकारी पूजा गरी यःमहिं खान्छन्। यस दिन नेवारहरूका घरघरमा यःमहिं पाकने हुँदा छरछिमेक र साथीभाइलाई घरमा बोलाई खुवाउने चलन छ।

घरघरमा गई यःमहि मागिन्छ। यःमहि माग्न गीत गाएर जाने चलन छ। तर "त्यःछिंत्यः वकछिं त्यः लातापाता कुलिचां जूछिं त्यः" बोलको यः महि माग्ने गीत कतिपय ठाउँमा हराइसकेको छ। गीत हराए पछि यःमहि माग्ने चलन पनि हराउने भइहाल्यो। उक्त सांस्कृतिक गीत सिकाउन प्रकाशन माध्यमहरूबाट सकिँदैन, गीतलाई अक्षरमा प्रस्तुत गरिदिनु बाहेक। तर एफ.एम.ले उक्त पूर्णिमा भन्दा केही दिन अघिदेखि नै 'यःमहि पुनिहं' को महत्वबारे चर्चा गर्दै गीतहरू प्रसारण गर्दै जाँदा उक्त प्रचलन पुनः शुरू भएको छ। सो दिन यःमहि माग्दा साथसाथमा पाएको पैसालाई सामाजिक कार्यमा लगाउन संघसंस्थाहरू सक्षम भएका छन्। नेवार समुदायमा संगीत वा गीतसित सम्बद्ध संस्कृतिहरू अरू पनि थुप्रै छन्, जसको पुनर्स्थापना एफ.एम.को माध्यमबाट संभव भएको छ।

हामी राष्ट्र, राष्ट्रियता, राष्ट्रिय स्वाभिमान, राष्ट्रिय गौरव आदिका कुरा गर्छौं तर यसमा आफूले खेल्ने भूमिकालाई भने उपेक्षा गर्छौं। राष्ट्रभित्रका कुराहरूबारे जानकारी नहुँदा राष्ट्रिय गौरव भन्ने कुरा लाटो हुन्छ त्यस्तो अवस्थामा राष्ट्रिय स्वाभिमानको कुरा गर्नुको कुनै औचित्य रहँदैन। त्यति बेला राष्ट्रियता भन्नु पनि खोक्रो नारामा सीमित हुन पुग्छ र राष्ट्र खतरामा पुग्छ। राष्ट्रभित्रका कुराहरूको सबैलाई जानकारी हुनु, तथा आपसी सद्भाव र अपनत्वमा वृद्धि आउनु राष्ट्रिय भावनाको विकास हुनु हो। यसको अभावमा देशमा प्रजातन्त्रको पनि विकास हुन गाह्रो पर्छ। यस कारणले पनि नेवार समुदायमा एफ.एम. प्रसारणले पारेको प्रभावलाई राष्ट्रियताको दृष्टिकोणले उल्लेखनीय उपलब्धी मान्नु पर्दछ। आज जसरी नेपालभाषाले केही समय विद्युतीय संचार माध्यममा स्थान पाए जस्तै नेपालका अरू भाषाले पनि अत्याधुनिक सञ्चारमाध्यमहरूमा ठाउँ पाएमा समग्रमा सामाजिक र सांस्कृतिक विकासमा टेवा पुग्छ। यसका लागि नेपालभाषाको प्रसारण उदाहरण भइसकेको छ।

एफ.एम. मात्र होइन, जुनसुकै माध्यममा जुनसुकै कार्यक्रम चलाउन संचालकवर्गको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। यसका लागि उनीहरूमा पर्याप्त तालिम र अनुभव आवश्यक पर्दछ। तर एफ.एम. रेडियोमा प्रसारण भएका नेपालभाषाका संचालकहरूमा भने यसको अभाव शुरूदेखि अहिलेसम्म खड्किरहेको छ। यो नै अहिलेको सबभन्दा ठूलो कमजोरी हुन पुगेको छ। अरू त परै जाओस् सञ्चालक सञ्चालिकाको प्राविधिक रूपमा गरिनु पर्ने 'भ्वाइस टेष्ट' समेत नभएको बुझिन्छ। २०५१ फागुन १ गतेबाट शुरू भएको कार्यक्रममा पनि संचालिकाहरूलाई एकैपल्ट माइक समाउन दिइएको थियो। यसका संचालिकाहरू मध्ये प्रतिसरा साय्मि र शशीकला मानन्धरको अनुभव सीमा भन्नु बेलाबेलामा मञ्चन हुने कार्यक्रमहरूको उद्घोषण गर्नु मात्र थियो। मंचको उद्घोषण र रेडियो कार्यक्रमको संचालनमा ठूलो भिन्नता छ। यी दुवै संचालिकाहरू नेपाल भाषाको साहित्यिक क्षेत्रमा स्थापित लेखिकाहरू हुन्। उनीहरूसित तुलनात्मक रूपमा यस क्षेत्रबारे बढी ज्ञान पनि छ। अरू

दुई नयाँ संचालिकाहरूलाई आवश्यक कुरा सिकाउने, श्रोत व्यक्ति पहिल्याइ दिने आदि काम सायूमि र मानन्धरबाट नै भयो। तर भाषिक अशुद्धता निकै थियो। प्रयुक्त शब्द र उच्चारणले श्रोताको मुटु नै बिभाइदिने, भाषाप्रेमीलाई भस्काइदिने र कहिले काहीँ हँसाइ दिने हुन्थ्यो। जे भएपनि विद्युतीय संचार माध्यममा नेपालभाषाको उषा काल भएको र भाषाको शुद्धतामा चिन्ता लिन भन्दा कार्यक्रम चलन थालेकोमा खुसी हुनुपर्ने वातावरण भएकाले त्यसलाई त्यत्ति आपत्तीजनक रूपमा लिइएन। ती अशुद्धताहरू भर्खरको बालकले बोलेको अशुद्ध तोते शब्दलाई पनि मीठो मानेर खुशी हुँदै सुने जसरी नै पचाइयो।

इमेज एफ.एम. संचालन हुँदै गर्दा राति गुडनाइट एफ.एम. मा नेपालभाषा ज्याभवः को संचालन भएको थियो। तालिम र अनुभवको अभावले यिनीहरूको प्रस्तुतिमा पनि उही कमजोरी पुनरावृत्ति त भयो नै, तर यिनीहरूले भाषिक शुद्धतामा ध्यान दिँदा कार्यक्रमले अधिकांश नेवार श्रोताबाट सन्हाहना पायो। यिनीहरूले अतिवादी नै भन्दा पनि फरक नपर्ने गरी भाषिक कट्टरता ल्याए। नेपालभाषाले पचाइसकेका आगन्तुक शब्दहरूलाई समेत तिलाञ्जली दिई सम्पूर्ण शब्द नेपालभाषाबाटै, अझ केही त प्रचलनबाट हराइ सकेका शब्दहरू समेत लिइदिँदा सामान्य नेवार श्रोताका लागि कार्यक्रम बोधगम्य हुन सकेन। तर पनि विकल्प नभएकाले र भाषाको प्रेमले गर्दा कार्यक्रमप्रति श्रोतहरूको रूचि भने घटेन। 'नमस्कार' शब्दको ठाउँमा 'ज्वजलपा' शब्द रेडियोमा प्रयोग हुँदै जाँदा आज यो शब्द नेवार समुदायमा पुनः स्थापना भएको कुरालाई सकारात्मक अर्थमा नै लिनु पर्दछ। यस्ता उदाहरणहरू अरू पनि छन्। तर आज भोलि यही जमातले चलाएको एफ.एम. स्वनिगः सच्चिमा भने पहिलेको त्यो भाषिक कट्टरतालाई केही मात्रामा छाडेको पाइन्छ। भाषा, शैली, प्रस्तुति आदिमा त्यसपछिका अरू प्रसारणहरूमा पनि कमजोरी पाइयो। तर कान्तिपुर एफ.एम. का संचालक प्रभात रिमालद्वारा संचालित 'नेपाःसः' मा भने त्यो कमजोरी देखा परेन। त्यस्तै एफ.एम. स्वनिगः सच्चि कै एक कार्यक्रम सञ्चालक कृष्णा ताम्राकार हुनु हुन्छ। यी दुवै व्यक्तित्व रेडियो कार्यक्रम चलाएर अनुभव बोक्सकेका र यसै क्षेत्रमा नाम पनि कमाइसकेका हुन्। व्यावसायिक रूपमा सफलता पाइसकेका यस्ता अरू व्यक्तित्वहरू यहाँ नभएका होइनन्। तर विविध कारणले उहाँहरू यतातर्फ आउन नसकेको कुरा बुझिन्छ।

नेपाल भाषाको एफ.एम. कार्यक्रम संचालक र संचालिकाहरूमा तालिम र अभ्यासको नितान्त आवश्यकता शुरुदेखि नै थियो। भाषा बुझ्नु, बोल्न सक्नु, रेडियोमा बोल्ने इच्छा हुनु, धेरै मान्छेसित सम्बन्ध हुनु र भाषाप्रति माया ममता हुनु वा दर्शाउन सक्नु नै एउटा कार्यक्रम प्रस्तोताको योग्यता हो तर सम्पूर्ण एफ.एम. संचालनको योग्यता भने त्यतिमात्र होइन भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ। एफ.एम. मा बोलेर मात्र नभई अन्य भूमिका निर्वाह गरेर पनि योगदान पुऱ्याउन सकिन्छ। रहरै रहरमा रेडियोको

माइक समाउन पुग्दा कहिलेकाहीं संचारको मर्ममाथि नै आघात पुग्न गएको पनि पाइन्छ। धेरै जसोले विना पारिश्रमिक वा थोरै पारिश्रमिकमा कार्यक्रम संचालन गरिराख्नु पर्दा गुणस्तर नबढेको पनि हुन सक्छ। एक घण्टाको कार्यक्रम संचालन गर्न एक हप्ताको तयारी गर्नु पर्ने अनुभव सफल संचालकहरू बताउँछन्। यस अन्तर्गत सम्बन्धित कुराहरू थुप्रै अध्ययन गर्नु पर्दछ। तर नेपालभाषाका कार्यक्रम संचालकहरूले यस कामलाई व्यावसायिक रूपमा अपनाउन नसक्दा र अन्य काम गरी थोरै समय यसका लागि निकाल्नु पर्दा श्रोतालाई चित्त बुझाउन नसकेको देखिन्छ। रेडियोमा जुन कुरा प्रसारण भइराखेको छ त्यो भन्दा बढ्ता जान्ने बुझ्ने श्रोताहरू पनि हुन्छन् भन्ने कुरालाई विर्सन नहुने हो। श्रोताको टीप्पणी र सुझावलाई अन्यथा नलिनु पर्ने हो। नेपालभाषाका कार्यक्रमहरू धेरैजसो भाषिक ममताले सुन्ने हो, संचालक संचालिकाको मिठो स्वर र सामग्रीका आकर्षणले होइन भन्ने वास्तविकतालाई बुझ्न नसकेर हो वा श्रोता सर्वेक्षणको अभावमा हो, 'खाए खा नखाए घिच्' भन्ने मानसिकताले काम गरिराखेको जस्तो देखिन्छ।

एफ.एम.को आलोचना गर्ने समय आइसकेको छैन भनेर भाषिक क्षेत्रका केही प्रतिष्ठित व्यक्तित्वहरू अनेक तर्क गरिरहेका छन्। तर विद्यमान कमजोरी बढ्दै जाने हो भने भोलि विद्युतीय संचार माध्यममा प्रसारण हुने नेपालभाषाप्रतिको भाषिक ममतामा ज्हास आउने देखिन्छ। कार्यक्रमको स्तर नसुधार्ने हो भने श्रोताले रेडियो अन्तै 'ट्यूनिङ' गर्ने ठूलो संभावना छ। पत्र पत्रिका, टेलिफोन, इमेल, इन्टरनेट जस्ता उपकरणको उपभोगमा जस्तो खर्च नहुने भएकोले पनि मान्छेहरूले एफ.एम. कार्यक्रमहरू सुनिराखेका हुन्। मन परेन भने ट्यूनिङ गर्न कसैले कसैलाई रोकेको छैन। नेपालभाषा बाहेक अन्य कार्यक्रमहरू पनि निःशुल्क नै सुन्न पाइन्छ। नेपालभाषाका श्रोताहरू आफ्नो मातृभाषा बाहेक अन्य भाषा पनि जान्दछन् बुझ्छन् भन्ने कुरा कार्यक्रम सञ्चालकहरूले नबुझेको देखिन्छ।

हाल आएर यसै क्षेत्रमा लाग्न र विकास गर्न चाहनेहरूले तालिमतिर पनि ध्यान दिन थालेका छन्। कसैले व्यक्तिगत रूपमा तालिम लिएका छन् त कसैले संस्थागत रूपमा। मेट्रो एफ.एम. ले आफ्नै कार्यालयमा विशेषज्ञहरू बोलाएर आफ्ना संचालकहरूलाई छोटो समयको तालिम दिलाएको थियो भने एफ.एम. स्वनिगः सञ्चालकले पनि यतातिर ध्यान दिएको पाइन्छ। अनुभव भएका, तालिम पाएका र तालिम प्राप्त गरी भर्खर यस क्षेत्रमा प्रवेश गरेका संचालक संचालिकाहरूले अबका दिनमा कार्यक्रमको स्तरमा वृद्धि गर्ने, पहिलेभन्दा धेरै श्रोताहरूको ध्यान आफूतिर आकर्षित गर्ने आशा लिन सकिन्छ।

विज्ञापन/प्रायोजक

रेडियोमा कुनै पनि कार्यक्रम सफलतासाथ निरन्तर रूपमा संचालन गर्न विज्ञापन र प्रायोजक वर्गको महत्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ। विक्रीबाट पनि केही रकम आर्जन गर्न सक्ने पत्रपत्रिकाहरू त विज्ञापनको अभावमा बन्द भएका छन् भने विना मूल्य श्रोतासम्म पुग्नु पर्ने रेडियो कार्यक्रम उत्पादकहरूका लागि विज्ञापन र प्रायोजकको अझ ठूलो आवश्यकता पर्दछ। विज्ञापन र प्रायोजकको अभाव नेपाली भाषाका अन्य कार्यक्रमहरूमा जस्तै नेपालभाषाका रेडियो कार्यक्रमहरूमा पनि समस्याको रूपमा रहेको छ।

व्यापारिक संस्थाहरूले नेपालभाषाका कार्यक्रमहरूलाई किन विज्ञापन दिन्छन् र कार्यक्रमको प्रायोजन गर्छन् भन्ने सन्दर्भमा मुख्यतः तीनवटा कारण रहेको बुझिन्छ। सर्वप्रथमतः विज्ञापनदाता र प्रायोजक वर्गलाई भाषिक प्रेमले नै उत्प्रेरणा गरेको पाइन्छ। त्यस्तै कार्यक्रम संचालकहरूको व्यक्तिगत सम्बन्धका आधारमा पनि कतिपय विज्ञापन आइरहेका छन्। तर यी दुवै आधारहरू दीर्घकालिन हुँदैनन्। सामाजिक सेवामा योगदान पुऱ्याउने कुरा जति गरे पनि विश्वभरका प्रायः विज्ञापनदाता र प्रायोजकहरू आफूले खर्च गरेको रकमबाट राम्रो प्रतिफल खोज्छन्। पूर्णतया दाता वर्गका निस्वार्थ विज्ञापनदाताहरू र प्रायोजक नेपालभाषाका कार्यक्रमहरूमा हुँदै नभएका होइनन् तर थोरै मात्र। एफ.एम. कार्यक्रमको प्रसारण उपत्यकामा मात्र र त्यसमा पनि नेपालभाषाको कार्यक्रम नेवार समुदायमा मात्र सीमित देखेर विज्ञापन दाता र प्रायोजकहरू हिचकिचाउने गरेको पाइन्छ। तर आफ्नो उत्पादनको धेरै हिस्सा काठमाडौंमा खपत हुने कुरा भने उनीहरू नकार्न सक्दैनन्। ती उत्पादनका उपभोक्ता भनेका धेरैजसो काठमाडौंवासी र त्यसमा पनि नेवारहरू नै हुने गर्दछन्।

एफ.एम.को लोकप्रियता आज कति बढेको छ भने दैनिक कामकाजमा मातृभाषाको प्रयोग गर्न छाड्दै गइराखेकाहरू पनि नेपाल भाषाका कार्यक्रमहरू सुन्न मन पराउँछन्। यिनीहरू नेपाल भाषाकै कार्यक्रम भनेर पलेटी कसी नबस्ने भएपनि बजिरहेको एफ.एम. मा अन्य कार्यक्रमको समय सकेर नेपालभाषाको कार्यक्रम शुरू हुन्छ तर ट्यून् अफ गर्दैनन्, सुनि नै रहेका हुन्छन्। यस्तो अवस्थामा नेपाल भाषाको एफ.एम.लाई सीमित क्षेत्र भन्नु बजारको अध्ययन नहुनु पनि हो। काठमाडौंमा धेरै समयअघिदेखि भिज्दै आएका ठूलूला व्यवसायीहरू, जो मूल रूपमा भारतीय हुन्, ले आफ्नो व्यवसाय विस्तार गर्ने क्रममा नेपालभाषामा पनि विज्ञापन दिने गर्छन्। थोरै नै भए पनि यिनीहरू एफ.एम. आउनु अघि नेपालभाषाका पत्रपत्रिकामा विज्ञापन छपाउन आफ्ना प्रतिनिधिहरू पठाउँथे र पत्रिकाका विज्ञापन संकलकहरू जाँदा पनि खाली हात फर्काउँदैनथे। यस्ता विज्ञापनदाताहरू अहिले एफ.एम. कार्यक्रमहरूका पनि विज्ञापनदाता र प्रायोजक भएका छन्। कदाचित विज्ञापन दिन र प्रायोजक हुन छाड्यो भन्दैमा उसमा भाषा वा कार्यक्रम प्रति नै वितृष्णा जाग्यो र प्रतिफल नदेखेर

ऊ अन्तै गयो भन्न मिल्दैन। किनभने बजार शास्त्रको सिद्धान्तअनुसार वस्तुको विज्ञापन बिक्री बढाउनको लागि गरिन्छ र माग र आपूर्तिको सन्तुलन भएपछि त्यस्तो प्रचार प्रसारमा नियन्त्रण गर्नु अनिवार्य हुन्छ। कसैकसैले भने स्थापित बजारलाई स्थिरता दिन पनि विज्ञापनको सहारा लिइरहेका हुन्छन्। जसलाई विज्ञापनको अत्यावश्यकता हुँदैन उसले प्रकाशक वा प्रसारकसँग विज्ञापनको दर घटाउने वा सम्मान खोज्ने हुन्छ। प्रकाशक वा प्रसारण संस्थाले आफ्नो व्यवसायिक दक्षता प्रदर्शन गरी तिनीहरूबाट फेरि फेरि पनि विज्ञापन वा प्रायोजन प्राप्त गर्दै रहनु वा नरहनु उसको खुबीमा भर पर्दछ। समग्रमा भन्नु पर्दा नेपाली र अन्य भाषाका कार्यक्रमहरूले विज्ञापनका लागि जस्तो प्रकृतिको रणनीति अपनाउनु पर्दछ त्यही रणनीति नेपालभाषाका कार्यक्रम उत्पादकहरूले पनि जानेको हुनु पर्दछ।

नयाँ आयाममा नयाँ अनुहारहरू

नेपालभाषा आन्दोलनको सन्दर्भमा एफ.एम.मा नेपालभाषाको प्रसारणलाई एउटा अर्को आयाम भन्न सकिन्छ। कतिले यसलाई युगान्तकारी परिवर्तन ल्याउने माध्यमका रूपमा पनि हेर्ने गरेको पाइन्छ। तर 'युगान्तकारी परिवर्तन' अन्तर्गत थुप्रै कुरा पर्दछन् जसको अनुभूति अहिलेसम्म नेवार समुदायले गर्न पाएको छैन। एफ.एम. ले ल्याएको परिवर्तनहरू जस्तै यसअघि पनि थुप्रै पल्ट परिवर्तनहरू देखा परिसकेका छन्। नेपालभाषा मुद्रण प्रविधिमा जानु, आन्दोलनको रूपमा साहित्यिक रचना हुनु, पत्रकारितामा प्रवेश गर्नु र विद्युतीय संचारमाध्यमबाट प्रसारण हुनु यसका उदाहरणहरू हुन्। तर यस्ता परिवर्तनहरूले समग्र नेवार समुदायलाई प्रभाव पार्न सकेका छैनन्। नेपालभाषा क्षेत्रको कुरा गर्ने हो भने यो सीमित क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित छ। यति हुँदाहुँदै पनि के भन्न कर लाग्छ भने नेपालभाषा र नेवार समुदायमा एउटा युगान्तकारी परिवर्तनको भूमिका तयार भइरहेको सन्दर्भमा एफ.एम.ले पनि आफ्नो टेवा पुऱ्याएको छ। भाषिक आन्दोलनको क्षेत्रबाट एफ.एम. कार्यक्रम संचालनमा आएको एक संचालिकाका अनुसार एफ.एम.को आकर्षणले मात्र नेपालभाषाको क्षेत्रमा छिरेकाहरू भाषा आन्दोलनमा नै समाहित हुने ठूलो अवसर छ। तर यदि केही गरी भोली एफ.एम. कार्यक्रमहरू बन्द भए वा आफू त्यसबाट बाहिर निस्किए भने यी संचालक संचालिकाहरू यसै क्षेत्रमा लागि रहने कुरामा शंका नै छ।

नेपालभाषाको एफ.एम. का संचालकहरूलाई दुई वर्गमा विभाजित गर्न सकिन्छ: भाषिक आन्दोलनमा लागेका र अवसर हेरी आएका। भाषिक आन्दोलनमा लागेका कुनै पनि व्यक्तिमा एउटा समान विशेषता वा गुण के पाइन्छ भने तिनीहरू जुन सुकै बेला जुनसुकै भूमिका निर्वाह गर्न पछि पर्दैनन्। यसमा समर्पित व्यक्तित्वहरू कविता वा लेख रचना तयार पार्नदेखि लिएर प्रेसमा पत्रिका वा किताव छापेर पाठक सामु पुऱ्याउन, 'हकर' भई पत्रिका बेच्नेसम्मको भूमिका पनि निर्वाह गरिरहेका हुन्छन्।

भाषिक कार्यकर्ताहरूमा कामको विशिष्टीकरण गरी त्यसलाई गुणात्मक रूपमा विकास गर्न नसक्नु भाषा आन्दोलनको नेतृत्व गर्नेहरूको सबभन्दा ठूलो कमजोरी हो। एफ.एम. मा भाषिक आन्दोलनबाट आएकाहरू जाति, भाषा, साहित्य संस्कृतिप्रति सजग हुन्छन् र प्रस्तुतीकरण वा प्राविधिक रूपमा जतिसुकै गल्ती भएपनि निर्धक्कसँग कार्यक्रम संचालन गर्छन्। यसको ठिक उल्टो अवसर हेरी यस क्षेत्रमा छिरेकाहरू समुदायका बारेमा सामान्य जानकारीका अभावमा गल्ती कुराहरू प्रसारण गरिरहेका हुन्छन्। कार्यक्रम संचालक जस्तै सामान्य जानकारीको अभाव भएको श्रोता पन्थो भने त्यसले कस्तो प्रभाव पार्ने भन्ने सजिलैसित अनुमान गर्न सकिन्छ। यस्ता संचालकहरू ज्यादाजसो घरमा मातृभाषा बोल्न छोडेका अथवा नेपालभाषाबाट फाइदा नदेखेर छोराछोरीलाई अन्यभाषा सिकाउनु पर्ने धारणा राख्ने आमाबाबुका छोराछोरीहरू हुन्। तर काम गर्दै जाँदा र साथीभाइसित रहँदै बस्दै आफ्नो धारणामा परिवर्तन ल्याउँदै र सिक्दै प्रगति गर्नेहरू पनि नभएका होइनन्।

कार्यक्रम सञ्चालकहरू जस्तै कार्यक्रम निर्माताहरू मध्ये कति भाषिक आन्दोलनबाटै आएका र कति अवसर हेरी छिरेका छन्। इमेज च्यानल र के.ए.टि.एच्. ९७.९ का आर.के. मानन्धर त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपालभाषामा एम.ए. गर्ने व्यक्ति र व्यापारी हुन्। यस अघि भाषिक क्षेत्रमा त्यति सान्धो देखा नपरेका उनी व्यापारिक क्षेत्रमा अगाडि बढेका हुन्। त्यस्तै रेडियो नेपाल एफ.एम. काठमाडौं अन्तर्गतको स्वनिगः सच्चि कार्यक्रम प्रसारक संस्था ज्वजलपा प्रा.लि. का म्यानेजिङ डाइरेक्टर राज स्यस्यः पनि भाषिक आन्दोलनको क्षेत्रबाट आएका होइनन्। एफ.एम. रेडियो संचालन अघि यस क्षेत्रमा कुनै पहिचानै नभएका उनी भन्छन्- "नेपालभाषाको एफ.एम. ले म जस्ता थुप्रै मान्छेहरूलाई आफ्नो जाति भाषा, साहित्य संस्कृतिको उत्थानमा लगाएको छ। हिजोसम्म राज स्यस्यः को हुन् भन्ने केही थिएन तर आज यो पहिचान बनाउने अवसर पाएको छु तसर्थ म यसमा गौरव गर्छु।"

एम.एम. रेडियोका नेपालभाषाका कार्यक्रमहरूले भाषिक आन्दोलनलाई ठूलो मात्रामा टेवा पुऱ्याइरहेको र भविष्यमा अझ थप योगदान दिन सक्ने संभावनालाई नकार्न सकिन्न। यसकारण भाषिक आन्दोलन भनी लाग्नेहरूको ध्यान यतातिर पनि केन्द्रित हुन नितान्त आवश्यक छ। तर यसैको अभावमा एफ.एम. संचालकहरू केही निराश छन्। यिनीहरूमा एउटा वेग्लै अनुभव र अनुभूति के पनि पाइयो भने समाजमा भाषासेवी, साहित्यकार आदिका रूपमा प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूमा मनोवैज्ञानिक समस्या छ। यही मनोविज्ञानले गर्दा यी प्रतिष्ठित व्यक्तित्वहरूलाई आफूले असहयोगीको रूपमा पाएको अनुभव राज स्यस्यःको छ। भाषाप्रेमी र भाषिक आन्दोलनका व्यक्तित्वहरूबाट आफूले सरसल्लाह आशा गरेको तर सल्लाहकार समिति नै गठन गर्न प्रस्ताव अगाडि आएको तीतो अनुभव स्यस्यः व्यक्त गर्छन्। यदि यसरी

समिति गठन गर्नु भन्ने सीमित व्यक्ति विशेषमात्र खुशी हुने र त्यसले विखण्डन निम्त्याउने तर्क उनको छ।

कुनै समय नेपालभाषाको क्षेत्रमा लागेका केही अगुवाहरू आजभोलि निष्क्रिय भएपनि समुदायबाट सम्मानको आशा राख्दछन्। योगदान दिनेहरूलाई सम्मान दिनु राम्रो हो, त्यसो गर्न आवश्यक पनि छ। तर विगतमा आफूले गरेका कामहरू बाहेक वर्तमानका गतिविधिलाई महत्व नै नदिने मानसिकताले काम गरिरहेको छ। आफूलाई विशिष्ट ठानी त्यही अनुसार व्यवहार गर्ने प्रवृत्तिले नयाँ पुस्तालाई अप्टयारोमा पार्ने अनुभव यस पंक्तिारले नेपालभाषाको दैनिक पत्रिका विश्वभूमिमा रही रिपोर्टरदेखि कार्यकारी सम्पादक भई काम गर्दाको अवधिमा थुप्रै पल्ट अनुभव गर्नुपऱ्यो। पत्रिकामा काम गर्न नै समयाभाव लगायतका अन्य समस्याहरूले आक्रान्त पारिराख्ने र पत्रिकालाई निरन्तरता दिन नै मुस्किल भइराखेको समयमा तिनीहरूको 'व्यक्तित्व सम्मान' एउटा लंगडो शोख मात्र हुन्छ। यस्तो समस्या हाल नेपालभाषाका एफ.एम. कार्यक्रमहरूमा पनि देखिएको छ। संचालकहरूमा यसको अनुभव के रहेको छ भन्ने यस लेख तयार पार्ने दौरानमा भेटेका केही प्रबुद्ध श्रोताहरूमा विधिवत् रूपमा सल्लाहकार हुने, रेडियोमा अन्तर्वार्ता दिने, कार्यक्रमको 'दिशा निर्देशन' गर्ने जस्ता रहर प्रचुर मात्रामा देखियो।

नेपालभाषा आन्दोलनमा लागेका सम्मान चाहने प्रबुद्ध वर्गले कहिले काही एफ.एम.हरूलाई राम्रै सहयोग पनि गरेका छन्। तर एक दुईपल्टको सानोतिनो सहयोगका लागि लामो समयसम्म 'जस' लिन चाहने प्रवृत्ति उनीहरूमा पाइएको छ। त्यस्तै उनीहरू नयाँ पुस्ताकाले आफूलाई उछिन्न लागेको आशंकाबाट ग्रसित भएको पनि पाइयो। यी तमाम कुराहरूले गर्दा नयाँ आयामको रूपमा आएको एफ.एम. रेडियो र भाषिक क्षेत्रका प्रबुद्ध वर्गमा 'ग्याप' रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। तर यो प्रवृत्ति कसैका लागि पनि हितकर छैन। एफ.एम. ले भाषिक क्षेत्र वा आन्दोलनमा नयाँ जमातलाई समाहित गर्न र गराउन ठूलो सहयोग पुऱ्याएको छ। यसकुरालाई व्यक्तिगत सोचबाट उठेर हेर्नु नितान्त आवश्यक छ। होइन भन्ने आफ्नै पाइला पनि मेटिन कुनै आइतवार आउनु पर्दैन।

र अन्त्यमा

विभिन्न एफ.एम. रेडियो स्टेशनबाट थोरैथोरै समयको भएपनि नेपालभाषामा कार्यक्रम प्रसारण भइराख्नुले यस भाषा र समुदायको विकासका लागि चिन्तित र आन्दोलित समूहहरूलाई उत्साहित गराउने र यस क्षेत्रमा थप कामगर्न प्रेरित गर्नु स्वाभाविक हो। तर नेपालभाषाको आफ्नै छुट्टै एउटा एफ.एम. रेडियो स्टेशन नहुनु भन्ने दुःखको कुरा मान्नु पर्दछ। त्यसैले अब आफ्नै संस्थाको पहलबाट एउटा स्टेशन संचालनको लागि संभाव्यताको अध्ययन भइरहेको कुरा नेपालभाषा मंकाःखलःका

172 बसन्त महर्जन

महासचिव नरेशवीर शाक्य बताउनु हुन्छ। यसका लागि जनस्तरबाट पैसा उठाउन सकिने धारणा पनि उहाँ राख्नु हुन्छ। मंका: खल:को यो सोचाइ वा योजना प्रशंसनीय त छ नै तर स्टेशनको स्थापनापछि यसले आफूलाई समुदायप्रति उत्तरदायी बनाउनु पर्दछ। त्यस्तै मंका: खल:ले त्यति बेला यहाँ आफ्नो क्षेत्रमा नेवार बाहेक अन्य भाषिक समुदाय रहेको वास्तविकतालाई भुल्न हुँदैन, यसले राई, लिम्बू, तामाङ, मगर, गुरुङ आदि समुदायलाई पनि समेट्नु पर्दछ। यो कुराको अभ्यास नेपालभाषाकै क्षेत्रबाट भइसकेको छ। रेडियो नेपाल एफ.एम. काठमाडौँबाट 'नेपालभाषा ज्याभवः' प्रसारण भइरह्दा हप्तामा एक दिनको 'घल:मल:' कार्यक्रममा नेपालभाषा लगायत अन्य भाषाका गीतहरू प्रसारण गरी सो कुराको अभ्यास भएको थियो।

धन्यवाद

यो लेखका लागि अनुसन्धान गर्न मार्टिन चौतारीले सहयोग गरेको हो। अनुसन्धान र लेखन कार्य प्रत्यूष वन्तको सल्लाहमा सम्पन्न गरिएको हो। लेखको खेसा पढी सुभाव दिने वन्त र रमेश पराजुली, मार्टिन चौतारीमा यो प्रस्तुत हुँदा प्रश्न गर्ने तथा सुभाव दिने सबै साथीहरू र अनुसन्धानको क्रममा मलाई सुचना दिई सहयोग गर्ने सबैलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु। यो लेख लेखन मैले *विश्वभूमि* र *सन्ध्या टाइम्स* दैनिकमा समाचार एवं लेख रचनाहरू, मार्टिन चौतारीद्वारा काठमाडौँमा २९ मंसीर २०५६ मा आयोजित एफ. एम. रेडियो विषयको गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्रहरूका साथै वाग्ले (सन् १९९६) र वज्राचार्य (सन् २०००) को पनि सहायता लिएको छु।

सन्दर्भ सामग्री

वज्राचार्य, निर्मल। सन् २०००। रेडियो संचारयू नेपालभाषा। 'स्वनिगः' साप्ताहिक (रजत अड्ड) ९ फेब्रुअरी।
वाग्ले, नारायण। सन् १९९६। निजी एफ.एम. स्टेशन कहिले? *हिमाल* ६(४): ५०-५३।